

94(100)(082)

Г 54

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

GLOBUS

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ З ІСТОРІЇ
ТА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

ВИПУСК 1 (14)

8. ДАДО Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1359, Арк. 139; Спр.1336, Арк. 93; Спр.1138, Арк. 43-52; Спр.1156, Арк.3, 57-58; Державний архів Київської області. Ф.5, Оп.1, Спр.56, Арк.33-34, 166-167; Спр. 58, Арк. 6, 19, 151; Державний архів Кіровоградської області Ф.242. Оп.1, Спр. 1105, Арк. 182, 185-186, 198-199.
9. ЦДАВО України. Ф. 1, Оп.6, Спр.207, Арк.9; Оп.8, Спр.342, Арк. Л.
10. ЦДАВО України. Ф. 1, Оп.6, Спр.207, Арк.9; Оп.8, Спр.342, Арк. Л.
11. ДАДО Ф. 19. Оп. 1, С. 1146, Л.57; ДАКО Ф.5. Оп. 1 Спр. 56, Арк.166-167. 12. ДАДО Ф.19, Оп.1, Спр. 1138, Арк. 39, 43, 52.

УДК 94(470+571)

О.Кожухар,

доцент, кандидат історичних наук

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОГОВОРУ ПРО КОЛЕКТИВНУ БЕЗПЕКУ І ШАНХАЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ СПІВПРАЦІ ЯК ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ.

У статті проаналізовано причини створення і розвитку воєнно-політичних союзів ОДКВ та ШОС, розкривається їх використання Російською Федерацією як інструмент реалізації своєї військово-політичної стратегії в Центральній Азії.

***Ключові слова:** пострадянський простір, військово-політичний союз, ОДКВ, ШОС, стратегія, Центральна Азія, міжнародна безпека.*

The article analyzes the reasons for the creation and development of military-political alliances CSTO SCO disclosed their use of as a tool implement its military-political strategy in Central Asia.

***Keywords:** post-Soviet space, military-political alliance, CSTO, SCO, strategy, Central Asia, International Security.*

Анексія Росією Кримського півострова, боротьба України проти російської агресії, сепаратизму і тероризму на сході країни, які використовує у своїх цілях Російська Федерація, посилюють необхідність вироблення і реалізації дієвої державної політики, яка забезпечить безпеку і захищеність суспільства, незалежність і територіальну цілісність країни. У цих умовах вивчення процесу становлення, розвитку і вдосконалення системи світової регіональної безпеки являється актуальними для історичної науки.

Проблема створення функціонування військово-політичних союзів виходить далеко за межі центральноазіатського регіону. Тому об'єктивна оцінка

діяльності ОДКБ і ШОС, дослідження тенденцій і факторів реалізації стратегії Росії в сфері військово-політичної стратегії через механізми цих організацій являються досить актуальними.

Метою статті є дослідження становлення і розвитку ОДКБ і ШОС та спроб Російської Федерації за допомогою військово-політичних союзів втягнути країни Центральної Азії в орбіту свого впливу.

В науковій літературі проблемам регіональної безпеки, становлення, розвитку, основним напрямкам діяльності ОДКБ і ШОС в Центральній Азії приділяється значна увага. Частина досліджень присвячена історії створення, становлення і функціонування цих регіональних організацій. Заслужують уваги українських дослідників О. Бодрука, І. Лозинського та І. Гордійчука, Р. Гарата, С. Магди та В. Лободаєва, І. Хробака, А. Цибуляк та ін., російських вчених І. Звягельської, Д. Малишевої, Ю. Нікітіної, вчених країн Центральної Азії А. Богатурова, А. Малашенко, М. Лаумулліна, К. Сирожкіна та ін.

На початку 90-х рр. XX ст. на теренах колишнього Радянського Союзу утворився новий регіон - Центральна Азія, який включає Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, а також Казахстан. Ці пострадянські країни володіють різноманітними і багатими запасами корисних копалин: кольорових, чорних і рідкісних металів, кам'яного і бурого вугілля, родовищ нафти і газу, а також важливими шляхами сполучення, які зв'язують Схід і Захід. Нові держави центральноазійського регіону стали об'єктом політики Росії, США, Китаю, Ірану, Туреччини, Євросоюзу. Прагнення Російської Федерації до відновлення впливу на пострадянському просторі за допомогою низки різноманітних інструментів впливу продовжує залишатися одним з визначальних у зовнішній політиці РФ.

В Центральній Азії поряд з нетрадиційними загрозами безпеки: водними, етнотериторіальними, прикордонними, міжетнічними, внутрішньоетнічними та клановими проблемами, гострими питаннями нерегульованої міграції, трайбалізму тощо періодично загострюються таджицько-узбецькі та узбецькокиргизькі відносини, конфлікти у Ферганській долині, зростає вплив політичного ісламу. Війна в Афганістані перетворилася в джерело постійної нестабільності в регіоні, що пов'язано із загрозою тероризму, екстремізму, розповсюдження наркотиків. З метою захисту національних інтересів і більш гнучкої зовнішньополітичної діяльності Вірменія, Казахстан, Росія, Таджикистан та Узбекистан підписали в Ташкенті Договір про колективну безпеку (ДКБ). Азербайджан підписав договір 24 вересня 1993 р, Грузія - 9 вересня 1993 р, Білорусь - 31 грудня 1993 р. Договір почав діяти з 20 квітня 1994 р. У відповідності до ст. 102 Статуту ООН 1 листопада 1995р. його було зареєстровано у Секретаріаті ООН. Договір був розрахований на 5 років і міг бути пролонгований [1].

Стаття 2 Договору передбачала зобов'язання негайно приводити в дію механізм спільних консультацій на випадок виникнення загрози безпеці, територіальної цілісності й суверенітету одного або декількох учасників, або загрози міжнародному миру та безпеці. Стаття 4 підкреслювала: «...якщо одна з держав-учасниць зазнає агресії з боку будь-якої держави або групи держав, то це розглядатиметься як агресія проти всіх держав учасниць» і «всі решта держав-учасниць надають необхідну допомогу, включаючи військову». Про такі дії щодо права на колективну оборону у відповідності до статі 51 Статуту ООН держави-учасниці повідомляють РБ ООН. Відповідно до статті 6 ДКБ «рішення про використання збройних сил з метою відбиття агресії у відповідності до ст. 4 Договору приймається Головами держав-учасниць», їхнє використання за межами держав-учасниць може здійснюватися виключно в інтересах міжнародної безпеки і у відповідності до Статуту ООН й законодавства держав-учасниць даного Договору» [4]. ДКБ робить акцент на політичних, не військових, методах укріплення безпеки й стабільності, при збереженні потенціалу стримування, але такого, що носить не глобальний, а регіональний характер.

2 квітня 1999р. президенти Вірменії, Білорусії, Казахстану, Росії та Таджикистану підписали протокол про продовження дії Договору на наступний п'ятирічний термін. Азербайджан і Грузія не приєдналися до подовженого варіанту Договору через те, що ДКБ не зміг врегулювати конфлікти ні в Нагорному Карабасі, ні в Південній Осетії й Абхазії. У 2000р. Узбекистан вийшов зі складу ДКБ. Ці держави не вважали механізм дії Договору достатньою гарантією безпеки. Головним їх аргументом була недостатньо чітка позиція Росії як однієї з держав - фундаторів Договору.

На наш погляд, в ДКБ не були розроблені чіткі механізми військотехнічного і військово-економічного співробітництва, не визначено аспекти взаємодії збройних сил, Генеральних штабів, не здійснено спроби створення багатонаціональних сил з підтримки миру та безпеки в регіоні.

В таких умовах були зроблені спроби активізувати діяльність ДКБ, перетворити цю структуру в сильне регіональне об'єднання. При цьому потрібно мати на увазі, що до середини 90-х рр. російська політична еліта не виробила цілісної політики щодо СНД, в т. ч. і до країн Центральної Азії. В Росії домінувала ідея євроатлантичної інтеграції. Російське керівництво сподівалося, що реформування економіки, інших сфер життя буде сприяти швидкому вирішенню цієї проблеми. Загострення питання щодо подальшого розвитку ДКБ, СНД та взаємовідносин з країнами Центральної Азії збіглося з приходом до влади президента РФ В.В. Путіна. Росія втрачала свій вплив на пострадянському просторі. Україна і країни Балтії не просто декларували прозахідний політичний курс, а почали реалізацію іншої, ніж Росія, політичної і суспільної моделі розвитку.

Політичне керівництво Російської Федерації добре зрозуміло, що недостатня увага Росії до Центральної Ази може неминуче призвести до того, що розташовані тут держави з часом будуть змушені ще більше орієнтуватися не на зміцнення зав'язків із Росією, а на встановлення їх з іншими світовими економічними центрами. Багаті мінеральні ресурси регіону рано або пізно стануть об'єктом ще більш гострого, ніж сьогодні, суперництва потужних держав та економічних блоків. І дуже сумнівно, що Росія буде в змозі отримати перемогу у цій конкурентній боротьбі. На московській сесії ДКБ 14 травня 2002р. було прийнято рішення про трансформацію ДКБ в повноцінну міжнародну організацію - Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). 7 жовтня 2002р. були підписані Статут та Угода про правовий статус ОДКБ, які були ратифіковані всіма державами-членами ОДКБ та набрали чинності з 18 вересня 2003р. 2 грудня 2004р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про надання ОДКБ статусу спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН [7]. ОДКБ об'єднує 6 пострадянських держав: Вірменію, Білорусь, Казахстан, Киргизію, Росію Таджикистан. Узбекистан за роки існування ДКБ та ОДКБ залишав організацію у 1999р., відновив своє перебування 16 серпня 2006р., а 19 грудня 2012р. офіційно призупинив членство в ОДКБ [1].

Головними цілями ОДКБ, відповідно її Статуту, визначено зміцнення миру і регіональної безпеки, захист на колективній основі незалежності, територіальної цілісності держав – учасниць. Основні напрями діяльності – боротьба з міжнародним тероризмом і екстремізмом, незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин, зброї, з організованою транснаціональною злочинністю, нелегальною міграцією та іншими загрозами [9].

Цей договір означав створення нового воєнно-політичного союзу і був результатом прагнення російського керівництва відродити вплив і провідну роль Російської Федерації в Центральній Азії.

З самого початку функціонування ОДКБ Росія спрямувала всі зусилля на розвиток військової складової організації, переведення військово-політичного співробітництва в Центральній Азії на новий рівень. Так, в ст. 4 Статуту ОДКБ передбачено, що у випадку здійснення акту агресії проти будь-якої з державучасниць всі інші держави-учасниці нададуть їй необхідну допомогу, включаючи військову, а також підтримають тими засобами, що є в них у розпорядженні, в порядку здійснення права на колективну оборону у відповідності до статті 51 Статуту ООН [5].

Деякі дослідники вважають ОДКБ організацією з гегемонією Росії, що має на меті зберегти і посилити свій вплив у Центральній Азії та Закавказзі, а також легалізувати російську військову присутність на території інших республік СНД.

Російське керівництво спрямувало свої дії на посилення військової присутності РФ в Центральній Азії. Ще у 2001р. в рамках ДКБ були створені

Колективні сили швидкого розгортання (КСШР), основне завдання яких – дати відсіч зовнішній військовій агресії та проведення антитерористичних операцій. До їх складу в 2003р. входили 4 окремих батальйона – від Киргизії, Казахстану, Росії і Таджикистану, загальною чисельністю понад 1500 військовослужбовців. Від Росії до складу КСШР входив батальйон 201-ї мотострілецької дивізії, яка дислокувалася в Таджикистані [10,с.82].

Росія, яка відіграла провідну роль в ОДКБ, під приводом зміцнення КСШР розширила свою військову присутність в Центральній Азії. Так, під час переговорів президентів РФ і Таджикистану було досягнуто угоду, за якою Таджикистан передає Росії безкоштовно і в безстрокове використання територію поблизу Душанбе для створення російської військової бази, а також навчальні полігони мотострілецьких полків, що дислокувалися в Душанбе, Кулябі та Курган-Тюбе. За відповідною угодами 201-а мотострілецька дивізія перетворювалась на військову базу РФ. Високогірний оптико-електронний вузол «Нурек» (система контролю за космічним простором) з 10 потужними телескопами, телевізійними приймачами і потужною ЕОМ на 49 років передавався у власність російської армії в обмін на погашення боргів Таджикистану перед Росією. При цьому символічна орендна плата РФ складала всього 49 центів на рік [5].

17 жовтня 2004р. поблизу Душанбе була відкрита 201-а російська військова база, на якій дислокувалися близько 7 тис. військовослужбовців, майже 150 танків Т-72, 300 БТР і БМП, 140 гармат і мінометів, 18 систем залпового вогню БМ-21 «Град», майже 180 одиниць зенітних засобів, понад 60 протитанкових засобів. Повітряну підтримку здійснювали літаків штурмової авіації і вертольоти 670-ї авіаційної групи[5].

6 вересня 2003р. була підписана Угода про статус та умови розташування російської авіабази в киргизькому місті Кант. Киргизія надавала на 15 років російській стороні інфраструктуру аеродрому на безкоштовній основі. Водночас Росія передавала Киргизії стрілецьку зброю, спорядження, засоби радіозв'язку на суму 3 млн. дол. У 2009р. дія угоди була продовжена ще на 25 років. На цій базі розташована ударна група штурмової та винищувальної авіації і більше 500 російських військовослужбовців [5].

За результатами рішення Ради колективної безпеки ОДКБ від 4 лютого 2009р. були сформовані Колективні сили оперативного реагування (КСОР). Основне завдання Колективних сил – відбиття зовнішньої агресії, проведення спецоперацій по боротьбі з міжнародним тероризмом, транснаціональною організованою злочинністю, наркотрафіком, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій. Бойовий склад КСОР на початок квітня 2016р. включав повітрянодесанту дивізію з 6-ти бригад, окремі батальйони радіаційного, хімічного та біологічного захисту, групи психологічних операцій, а також 25 підрозділів спецназу міністерств внутрішніх справ, національної безпеки,

наркоконтролю, міністерств з надзвичайних ситуацій країн-учасниць загальною чисельністю до 20 тис. чол., абсолютна більшість яких – військовослужбовці російських збройних сил та відповідних міністерств та відомств [2].

Події в Центральній Азії, насамперед – революція 2010р. в Киргизії, «арабська весна» 2010-2011рр. показали, що російське керівництво використовує ОДКБ для збереження і збільшення свого військово-політичного впливу в регіоні, вирішення проблем у своїх власних інтересах, а вже потім – в інтересах інших країн Центральної Азії. За ініціативою Росії 12 вересня 2011р. на самміті ОДКБ були обговорені проблеми, пов'язані з революційними подіями на Близькому Сході в Північній Африці. Учасники домовилися перетворити ОДКБ на потужний бар'єр на шляху революцій на пострадянському просторі. Було вирішено посилити обороноздатність військ блоку та зміцнення КСОР, які можуть бути задіяні у випадках початку мітингів, маніфестацій, заворушень [7].

Таким чином, Російська Федерація, використовуючи ОДКБ, значно посилила свою військово-стратегічну присутність в Центральній Азії.

Наскрізним положенням Статуту ОДКБ є пріоритетність військовополітичних відносин між державами – учасницями Договору у їхніх відносинах з третіми країнами. Ці держави мають зобов'язання щодо інформування партнерів по Договору про цілі й характер своїх військово-політичних контактів з третіми сторонами й міжнародними організаціями з питань міжнародної та регіональної безпеки, узгоджувати важливі військово-політичні кроки, в тому числі і щодо розміщення іноземних військових контингентів на своїй території, розвитку систем ППО та інших оборонних структур [9]. У такій формі Російська Федерація отримує можливість формування підконтрольного оборонного простору, з одного боку, а з іншого – налагодження співробітництва із іншими організаціями в сфері безпеки за участі держав пострадянського простору набуває особливого важливого значення для військово-політичного співробітництва Росії. Тобто, ОДКБ виступає переважно військово-політичним інструментом посилення Росією своїх стратегічних позицій не тільки в Центральній Азії, а і в Закавказзі.

Шанхайська організація співробітництва (ШОС) була створена 15 червня 2001р. Попередницею ШОС була так звана «Шанхайська п'ятірка» (Росія, Казахстан, Киргизія, Китай і Таджикистан), яка утворилася в результаті підписання «Угоди про зміцнення довіри у військовій сфері в прикордонному районі» (1996р.) і «Угоди про взаємне скорочення збройних сил в прикордонному районі» (1997р.). Причиною зближення цих країн стала, насамперед, загроза безпеці їхнім прикордонним територіям з боку головного вогнища нестабільності в Середній Азії – Афганістану, де точилася громадянська війна. Першу з цих двох угод було підписано в Шанхаї, що дало підставу для появи терміну «Шанхайська п'ятірка». Спільна робота на саммітах в Алматі (1998р.), Бішкеку (1999р.), Душанбе (2000р.) дозволили створити атмосферу так

званого «шанхайського духу» - атмосфери взаємної довіри. Поступово коло питань розширилося до сфер зовнішньої політики, економіки, охорони навколишнього середовища, включаючи використання водних ресурсів, культури тощо. Згодом виникла необхідність зміни системи самітів і консультацій на нове регіональне об'єднання.

До «Шанхайської п'ятірки» в якості повноцінного, рівноправного члена приєднався Узбекистан. Глави шести держав оголосили про створення Шанхайської організації співробітництва. Основними цілями прийнятої на саміті Декларації ШОС проголошувалися підтримка й забезпечення миру, безпеки та стабільності в Центральній Азії, а також розвиток співробітництва в політичній, торгово-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній та інших сферах. Декларація являється міжнародною угодою, адже вона була підписана всіма державами – учасниками. Учасники ШОС прийняли також Конвенцію про боротьбу з тероризмом та екстремізмом, яка визначила основні принципи співробітництва держав в цій області, включаючи обмін інформацією, виконання запитів з проведення оперативнорозшукових заходів, розробку узгоджених дій з попередження і припинення протиправних дій, обмін досвідом, інформацією, нормативно-правовими актами тощо. Цей документ регулює питання співробітництва в боротьбі з сепаратизмом і екстремізмом, а також уперше на міжнародному рівні визначив їх як насильницькі дії, що містять ознаки кримінального злочину [6; 10, с.84].

7 червня 2002р. на другому саміті глав держав – членів Організації у Санкт-Петербурзі була прийнята «Хартія ШОС», котру одразу зареєстрували в Секретаріаті ООН, завершивши в такий спосіб інституційне оформлення організації [10]. Тоді ж була створена Регіональна антитерористична структура (РАТС) – постійно діючий орган ШОС, призначений для координації зусиль усіх членів організації у боротьбі з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом. За 2003-2013рр. антитерористичні органи країн ШОС попередили близько 1 тис. терактів, затримали 650 терористів та ліквідували значну кількість осередків екстремістських організацій [6].

Поступово, в рамках ШОС почали проявлятися два підходи до регіонального співробітництва. Росія розглядає ШОС як організацію, яка має стратегічне значення для забезпечення безпеки в регіоні. Москва наполягає на збільшенні військового потенціалу організації. Російська сторона пропонує створити на основі РАТС центра з протидії загрозам безпеки країн – учасниць ШОС, сформувати багатонаціональні військові контингенти. ШОС не має цілей створення військового союзу, але в Декларації про її утворення зазначається, що організація надає пріоритетного значення регіональній безпеці й докладатиме необхідних зусиль для її збереження.

За ініціативи РФ членами ШОС була підписана Угода про проведення військових навчань, створена відповідна правова база для їх підготовки і

регулярного проведення. У 2005-2010рр. були проведені спільні військові навчання «Мирна місія–2005(2007,2009,2010,2012), на яких відпрацьовувалися форми взаємодії військових контингентів країн – учасниць ШОС в боротьбі з тероризмом.

Китай, у свою чергу, проводить політику інтенсифікації економічного співробітництва в рамках ШОС, в якому КНР виступає як головний інвестором і торговельним партнером країн регіону.

Таким чином, Російська Федерація, практично оголосивши територію колишнього Радянського Союзу зоною своїх інтересів, використовує в Центральній Азії ОДКБ і ШОС як важливі інструменти своєї політики в економічній та військовій сферах, а також з проблем безпеки.

Література

1. Ахунов П. ОДКБ – Узбекистан, быть или не быть? URL: www.fergananews.com/article.php?id=7182
2. Вааль Т. Казахстан и Россия предлагают усилить состав коллективных сил оперативного реагирования URL vlast.kz/novosti/16836
3. Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества (15.06.2001) URL russian.china.org.cn/43327.htm.
3. Документы по вопросам формирования системы коллективной безопасности государств-участников Договора коллективной безопасности. Вып.2. М.:Арбат-Информ, 2000. С.6-7
4. Кутнаева Нурия. Иностранные военные базы на территории постсоветской Центральной Азии. *Центральная Азия и Кавказ*. 2010. №2. Т.13. URL ru/article/n/inostrannye-voennye-bazy-na-teritorii-postsovetskoy-tentralnoy-azii.
5. Мураталиева Н.Т. Эволюция ШОС и дисбаланс ее приоритетов. URL: eastime.ru/blod/evolyntsiya-shos-i-disbalans-ee-prioriteta/4839
6. Официальное интернет-представительство ОДКБ. Общие сведения об Организации Договора коллективной безопасности. URL: www.paodkb.ru/html/?id=127
7. Рубель К.В. До питання про перспективи військово-політичної трансформації Шанхайської організації співробітництва. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Вип.185.Т.197.С.107-113.
8. Устав Организации Договора коллективной безопасности от 7 октября 2002г. URL: www.dkv.gov.ru/start/index.htm.
9. Хартия Шанхайской организации сотрудничества. URL: russian.china.org.cn/33359.htm
10. Цибуляк А.Г. Роль ОДКБ і ШОС у стратегії військово-політичної безпеки Російської Федерації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 93(Ч.ІІ). С.80-91.